

Ewa Gruszewska

Uniwersytet w Białymstoku

INSTYTUCJE NIEFORMALNE W TEORII F.A. HAYEKA

Streszczenie: Koncepcje indywidualizmu, wolności czy ładu gospodarczego w ujęciu F.A. Hayeka zawierają odniesienia do reguł kształtujących zachowania ludzi. Autor ten uważał, że każdy człowiek ma prawo do kierowania się własnymi zasadami. Tworzone się one w sposób żywiołowy i nie są przez nikogo planowane. Przedmiotem rozważań podjętych w niniejszym artykule stały się właśnie te instytucje, które w ujęciu F.A. Hayeka decydują o istnieniu i trwaniu społeczeństw. Celem artykułu jest egzemplifikacja instytucji nieformalnych w teoriach głoszonych przez tego noblistę. Według F.A. Hayeka istnieją wartościowe społecznie cechy, które przyjmują postać wzorów i tradycji kształtujących zachowania ludzi. Pojawiające się regularności w postępowaniu ludzi, które nie zawsze są wynikiem świadomego działania, umożliwiają w znacznym stopniu przewidywalność ich zachowań. Reguły często zakazują ludziom czynienia tego, czego domagają się instynkty, wymagają od ludzi stopniowej zmiany ich naturalnych czy instynktownych reakcji wobec innych członków wspólnoty. Musi być to postrzegane jako wyrzeczenie na rzecz społeczności. Jednostki muszą poddać się działaniu tych trudnych do zrozumienia zasad społecznych, bez ich specjalnego analizowania. Te umiejętności adaptacji decydują o możliwości rozwoju społeczeństwa. Żadna jednostka nie jest zdolna samodzielnie osiągnąć wiedzy o wszystkich sytuacjach, które są potencjalnie możliwe, aby stworzyć adekwatny system wzorców postępowania. Jest to możliwe tylko przy współdziałaniu innych członków społeczeństwa. W efekcie ich stosowania kształtuje się swoisty ład o charakterze spontanicznym. Jest on podstawą budowy instytucji stanowionych. Można wskazać na swoistą sankcję, która stoi na straży stosowania reguł – to odpowiedzialność, która wykracza poza te egzekwowane przez prawo. Zadaniem systemu prawnego jest podtrzymywanie porządku ukształtowanego spontanicznie i umożliwienie tym samym realizację celów poszczególnych jednostek. Hayek dostrzegł, że w długiej perspektywie czasu nowe reguły społeczne stają się coraz bardziej ogólne, przestają dotyczyć konkretnych sytuacji, ale stają się abstrakcyjne i bardziej elastyczne. Żywiołowy proces tworzenia i zmiany reguł, dostosowywania się ich do zmieniających się warunków rzeczywistości nie może być zastąpiony przez zorganizowany, celowy porządek. Wynika to z braku możliwości pozyskania wyczerpujących informacji o różnorodnych zachowaniach ludzi i stąd niemożności utworzenia zasad, które by dotyczyły tych zachowań. Tworzenie ładu instytucjonalnego to nieprzerwany proces prób i błędów, to ciągle eksperymentowanie społeczeństwa z regułami. Hayek zwracał uwagę na bariery w kształtowaniu się porządku instytucjonalnego i tym samym rozwoju społecznego. Ich źródłem może być niezgodność stanowionych reguł formalnych i ewolucyjnych nieformalnych. Wystąpienie takiej bariery wpływa na ograniczenie współpracy między członkami społeczeństwa, zmniejsza korzyści z aktywności gospodarczej, zwiększa ryzyko działalności gospodarczej, utrudnia pozyskiwanie i przetwarzanie istotnych informacji, prowadzi do chaosu informacyjnego. Tylko osadzenie reguł stanowionych w zakorzenionych regułach nieformalnych umożliwi zharmonizowane i skuteczne ich oddziaływanie na społeczeństwo.

Słowa kluczowe: teoria F.A. Hayeka, instytucje nieformalne, ład spontaniczny.

1. Wstęp

W swoich koncepcjach indywidualizmu, wolności czy ładu gospodarczego Friedrich August von Hayek zawarł wiele wątków, które można powiązać z myślą instytucjonalną w ekonomii. Hayek – wybitny przedstawiciel szkoły austriackiej – był ostrym krytykiem teorii J.M. Keynesa i gorącym zwolennikiem liberalizmu. Przedstawił koncepcję ładu spontanicznego – ewolucyjnego procesu prowadzącego do rozwoju społeczeństw w długim okresie, pozwalającego na nieprzerwane dostosowania całego układu w warunkach wolności. Uważał, że żadne społeczeństwo nie może realizować rozwoju w sposób zaplanowany, stąd jego krytyczne podejście do konstrukttywizmu, idei socjalistycznych i centralnego planowania. Jego dogłębne analizy współzależności zjawisk ekonomicznych, społecznych i instytucjonalnych zostały docenione i nagrodzone najwyższym uznaniem – Nagrodą Nobla (1974). Komitet Akademii Szwedzkiej Nauk podkreślał również znaczenie pionierskich prac F.A. Hayeka dotyczących teorii pieniądza i wahań cyklicznych gospodarki. Warto też wspomnieć, że noblista krytykował powszechne w ekonomii założenie o pełnej informacji podmiotów o ich otoczeniu, będącej podstawą podejmowania decyzji. Przedstawiał procesy gospodarcze jako odbywające się w obliczu wiedzy rozproszonej. Nikt w pojedynkę nie jest w stanie tej wiedzy zdobyć. Możliwe jest to dzięki działaniu całego społeczeństwa. Interesujące jest poznanie mechanizmów, które umożliwiają akumulowanie tej wiedzy i ucieleśnianie jej w instytucjach. Najdoskonalszą instytucją jest według Hayeka rynek, który poprzez mechanizm cenowy i niezależne decyzje uczestników pozwala na wykorzystanie i przetworzenie olbrzymiej wiedzy jednostek. Przepływ informacji, decyzje i reakcje na nie są istotą rozwoju społeczeństwa. Hayek przedstawiał, jak dzięki wymianie informacji, z chaosu, spontanicznie i żywiłowo wyłania się ład.

Według F.A. Hayeka zrozumienie współczesnego świata jest niemożliwe bez wiedzy o tym, co przesądza o porządku w nim panującym. Ów ład nie jest efektem celowego działania ludzi, nikt go nie zaplanował ani nie skonstruował w oparciu o jakiś znany schemat. Powstaje na skutek powtarzalnych tradycyjnych praktyk (moralnych), którym podporządkowane jest życie ludzi. Jednostki nie są w stanie zrozumieć ani określić czy wartościować wszystkich tych rytuałów, jednak mimo to ciągle są one stosowane. Hayek twierdził, że ma miejsce nieprzerwana ewolucja reguł, które określają działania ludzi. Zmiany te są niezbędne w życiu społecznym i są jego istotą [Hayek 2004, s. 11]. Wśród zasad kierujących działaniami ludzi szczególne znaczenie mają reguły nieformalne, jako te, które ze względu na czas i sposób powstawania są silniej związane z jednostkami, z ich naturą, powstają wolniej, ale „wrastają” w mentalność. Zagadnienie instytucji nieformalnych nie jest zagadnieniem podejmowanym zbyt często w badaniach ekonomicznych, nawet wśród instytucjonalistów. Dlatego też zajęcie się tą tematyką w odniesieniu do koncepcji F.A. Hayeka wydaje się słuszne i interesujące.

Celem artykułu jest przedstawienie instytucji w koncepcjach F.A. Hayeka z naciskiem na rozwiązania nieformalne. Wydaje się, że teoria tego wybitnego ekonomisty szkoły austriackiej może być źródłem wiedzy o normach czy regułach, które istnieją i działają w społeczeństwie oraz stanowią istotny składnik rozwoju społecznego.

2. Reguły w życiu społecznym

Według F.A. Hayeka dążenie do lepszego poznania mechanizmów rozwoju społecznego wymaga najpierw zrozumienia zachowań jednostkowych. Podkreśla on, że aktywność ludzi jest nakierowana na innych oraz uzależniona od spodziewanych zachowań współuczestników transakcji czy interakcji. Badanie wyników działań ludzi pozwala na odkrycie pewnych ogólnych reguł, które kierują ich postępowaniem. Wiele z nich utworzyło się i funkcjonuje bez udziału umysłu. Nie są one celowo zaprojektowane przez człowieka czy grupę ludzi [Hayek 1998a, s. 13]. Hayek uważał, że każdy człowiek ma prawo do kierowania się w swoim działaniu zasadami mieszczącymi się we własnym kodeksie etycznym. Zasady jednostek powinny być respektowane przez innych, choć nie oznacza to pełnej akceptacji. Wskazywał, że nie zawsze postępowanie zgodne z wartościami uznanymi przez człowieka pozostaje zgodne z wolnością [Musiał 2012, s. 281].

Kształtowanie się układu instytucji, rozumianego jako zbiór wspólnych zasad, ma swoje źródło w przeszłych okresach, kiedy stopniowo poddawano ocenie reguły działania. Te, które dawały większe korzyści, pozwalały jednostkom i społeczeństwom na osiąganie sukcesu i się rozpowszechniały [Hayek 1998b, s. 17]. Hayek wskazywał również na inne powody, dla których dana grupa instytucji mogła przetrwać. Mogło to wynikać z tego, że reguły były przyjęte przez grupę, która z czasem dominowała w społeczeństwie, i ze względu na sukces normy te zostały przejęte przez inne wspólnoty. Przyczyny mogły być również przypadkowe [Hayek 1998b, s. 9]. Takie instytucje mogły współgrać z innymi, dopasować się i na tyle silnie zakorzenić w społeczeństwie, że po prostu w nim pozostały.

Żyjemy w społeczeństwie, w którym zasady działania są codziennością. Dzięki nim można skutecznie dążyć do osiągnięcia celów, a także pojawiają się szanse, które można wykorzystywać dla sukcesu członków społeczeństwa. Możliwość osiągnięcia sukcesów pojawia się nie tylko dlatego, że państwo kieruje się znanymi wszystkim celami, ale dlatego, że działaniami ludzi kierują niepisane i nie do końca uświadamiane zasady [Hayek 1998b, s. 11].

Reguły są niezbędne w życiu ludzi. Pozwalają im na wypracowanie wzorców postępowania w różnych nieprzewidzianych sytuacjach. Ich zastosowanie umożliwia podejmowanie najkorzystniejszych decyzji w danych warunkach. F.A. Hayek pisał, że ludzie muszą „mieć do dyspozycji reguły odnoszące się do typowych sytuacji, określone w kategoriach tego, co może być znane działającym osobom, i nieuwzględniające odległych efektów pojawiających się w konkretnym przypadku –

reguły, które (jeśli są stale przestrzegane) będą w większości sytuacji działały dobroczynnie, nawet jeżeli nie będzie tak jak w przysłowiowych «trudnych przypadkach, w których prawo okazuje się złe» [Hayek 1998a, s. 26-27]. Według Hayeka jednostki muszą poddać się działaniu nieznanym i trudnym do zrozumienia sił – reguł społecznych, bez ich badania i specjalnego analizowania. Siły te mogą się wydawać na pozór irracjonalne, jednak mimo to ludzie powinni się do nich dostosować, a także być gotowi na ich zmiany. To te umiejętności decydują o potencjale, o możliwościach rozwoju społecznego [Hayek 1998a, s. 33].

Hayek zwracał uwagę na to, że nie istnieje jeden uniwersalny i obejmujący wszystkie jednostki kodeks etyczny. Gdyby podjąć próbę upowszechnienia jakichś wybranych rozwiązań uznanych za najlepsze, to pokierowanie wszystkimi ludźmi w myśl tych zasad byłoby niemożliwe. Rzeczywistość jest bowiem dużo bardziej skomplikowana, niż da się to przewidzieć. Powstałaby cała masa problemów wynikających z niedopasowania reguł do realiów. I nie można byłoby ich rozstrzygnąć tylko poprzez zastostowanie stworzonego celowo zbioru reguł. Nikt nie jest zdolny osiąść takiej wiedzy o innych i sytuacjach, które są potencjalnie możliwe, aby być w stanie stworzyć adekwatny system wzorców postępowania [Hayek 2003, s. 72].

Reguły są swoistymi instrukcjami dotyczącymi tego, jak działać. Powstają jako forma przystosowania się do środowiska i stanowią element tradycji. Reprezentują dziedzictwo kulturowe. Jednocześnie stają się podstawą wszelkiego ładu społecznego¹. Przez ład F.A. Hayek rozumiał taki stan rzeczy, kiedy wiele elementów o różnym charakterze jest tak ze sobą powiązanych, że dzięki nim można wiedzieć więcej o zachowaniu innych jednostek w tym samym otoczeniu. W takich warunkach kształtują się oczekiwania co do postępowania innych i jest duża szansa na skuteczne przewidywanie działań ludzi [Hayek 1998b, s. 36]. Historycznie ukształtowane reguły współżycia społecznego zawierają doświadczenia i mądrość poprzednich pokoleń. Jednostki muszą się tym regułom podporządkować (by należeć do grupy), aby społeczeństwo mogło funkcjonować. Życie w grupach, wspólnotach jest możliwe pod warunkiem przestrzegania pewnych zasad. „Istnienie wspólnych konwencji i tradycji obowiązujących w jakiejś grupie ludzi pozwala im na niezakłóconą i wydajną współpracę przy znacznie niższym poziomie formalnej organizacji i przymusu niż w przypadku grupy nie posiadającej takiego wspólnego dziedzictwa” [Hayek 1998a, s. 32].

Doświadczenia społeczeństwa (również poprzednich pokoleń), które ucieleśniają się w kształtujących się regułach, umożliwiają członkom wspólnot najlepsze z możliwych przystosowanie się do warunków, w których żyją. Na bazie tak powstałych reguł społecznych kształtuje się prawo stanowione. Umożliwia ono pozyskanie dodatkowych informacji, które przybliżają jednostkom warunki działania i powiększają przestrzeń, w której możliwe jest przewidywanie skutków podejmowanych przez nie działań [Godłów-Legiędź 1992, s. 71].

---

¹ „Porządek społeczny nie sztuczny, tak jak zegar jest sztuczną rzeczą, ale też nie jest do końca naturalny, tak jak drzewo czy chmura są rzeczami naturalnymi” [Kotterman-van de Vosse 2001, s. 275].

Oczywiście reguły się zmieniają. Dzieje się to w sposób ewolucyjny, naturalny. Zmieniają się wraz z samym człowiekiem. Można wskazać pewien katalizator tych zmian, który dokonuje również swoistej filtracji reguł. Jest nim dynamika ludności i dobrobytu. Ocena jakości stosowanych praktyk odbywa się w oparciu o skalę osiągniętych korzyści. Dzięki temu następuje redukcja praktyk mniej korzystnych i tych generujących większe pożytki. Jeśli jakieś zasady działania przestają być stosowane, stopniowo zmniejsza się zakres ich wykorzystania, z czasem mogą zaniknąć. Nie oznacza to jednak, że dane zasady nie istnieją, ponieważ w danym momencie nie są stosowane. Reguły mają bowiem zdolność do trwania, nawet jeśli są wykorzystywane sporadycznie. Ludzie mogą nie stosować tych zasad, bo nie zachodzą warunki ich użycia [Hayek 2004, s. 11].

Wskazując na zmienność reguł w czasie, F.A. Hayek podkreślał, że z perspektywy historycznej rozwój człowieka związany jest z ograniczaniem reguł o charakterze sztywnym. Takie zasady stają się coraz mniej liczne. Coraz większego znaczenia nabierają normy bardziej ogólne i elastyczne w zastosowaniu. „Począwszy od czasów człowieka pierwotnego – skrępowanego nieomal w każdej swej codziennej czynności drobiazgowym rytuałem, ograniczonego przez niezliczone tabu i niezdolnego wyobrazić sobie, że można by postępować inaczej niż jego współplemieńcy – moralność coraz bardziej zmierzała do tego, by stać się jedynie granicą zakreślającą sferę, wewnątrz której jednostka mogła zachowywać się tak, jak jej się podobało” [Hayek 2003, s. 72]. Wydaje się, że wielki Austriak miał w tym wiele racji, takie procesy można obserwować współcześnie.

3. Instytucje formalne i nieformalne

Początkowo spoiwem najmniejszych jednostek społecznych i grup były instynkty. Pozwalały one człowiekowi istnieć i przetrwać. Pojawiały się nieuświadomiane zwyczaje. Wraz z rozwojem społeczeństwa zwiększały się możliwości rozumowania i racjonalnego myślenia. Mimo jednak wzrostu znaczenia umysłu w działaniach ludzkich, instynkty nie zanikały. Pierwotnie reguły przyjmowały postać nieuświadomianych zwyczajów związanych z systematycznym wykonywaniem tych samych czynności. Wraz z rozwojem człowieka, jego umiejętności poznania, inteligencji i rozumu, pierwotne zwyczaje czy tradycje przekształcały się w wyraźniej artykułowane i uświadomiane reguły, które nabierały coraz bardziej ogólnego charakteru [Marciano 2009, s. 55-56]. Przyjmowały również postać abstrakcyjnej legislacji.

W koncepcjach F.A. Hayeka odnaleźć można dwa rodzaje instytucji – reguł wyodrębnionych ze względu na sposób powstawania [Hayek 1998b, s. 36-37]:

- spontaniczne (rozwijające się w efekcie ludzkiego działania, a nie planu) egzekwowane głównie przez społeczną aprobatę lub jej brak,
- stanowione (formalne reguły) – abstrakcyjne przepisy prawa egzekwowane przez przymus państwowy.

Porządek społeczny jest możliwy, ponieważ ludzie stosują zarówno reguły formalne, jak i nieformalne. „Najogólniejszą zasadą, na której opiera się system indywidualistyczny, jest wykorzystanie powszechnej akceptacji ogólnych zasad jako środka tworzenia porządku w sprawach społecznych” [Hayek 1998a, s. 27]. Formalne zasady są to ogólne przepisy prawa, które są egzekwowane przez przymus rządu. Pozwalają one na realizację celów poszczególnych jednostek, choć bez wskazania na większy stopień osiągania interesów konkretnych jednostek (uniwersalizm). Stanowią instrument, którego działanie jest zaprojektowane na długi okres i przypominają narzędzia produkcji, które są ukierunkowane na potrzeby i działania ludzi, choć w sposób pośredni. Katalizują działania ludzi poprzez pomoc w przewidywaniu zachowań innych osób. Poza tym reguły formalne są nośnikiem informacji o potencjalnych działaniach państwa i jego organów w razie zaistnienia określonych okoliczności (łamanie prawa). Mają charakter ogólny, nie dotyczą wybranych osób, a działają jednakowo na wszystkich [Hayek 2003, s. 87-88].

Brak rozwiązań formalnych dotyczących jakiegoś rodzaju działań nie musi oznaczać, że nie będą stosowane żadne reguły. Zawsze istnieją użyteczne zwyczaje jednostek, które mogą tę kwestię rozwiązać. Mogą one wypełniać luki pozostawione w konstrukcji systemu regulacji zewnętrznej [Hayek 2003, s. 163]. Według Hayeka, spontaniczne instytucje (oddolne) regulują działania człowieka w sposób niedający się zaplanować. Instytucje nie muszą przyjmować formy zapisanej, aby regulowały działania ludzi. Wystarczy, że będą istnieć w społeczeństwie czy grupie i będą przestrzegane. Nieformalne zasady to zwyczaje i reguły grup społecznych sankcjonowane przez te wspólnoty poprzez wyrażanie aprobaty lub dezaprobaty. Powstają w sposób spontaniczny, żywiołowy, a kształtują się w długim procesie ewolucji społecznej. Prawo (abstrakcyjne reguły) ma swoje źródło właśnie w żywiołowo ukształtowanych nieformalnych zasadach (moralnych). Reguły te tworzą się w sposób niezaplanowany jako wynik ludzkich interakcji. Utrzymują się w społeczeństwie poprzez przekaz ustny poprzednich pokoleń, dzięki powtarzanim rytuałom, dzięki nauczaniu i naśladowaniu innych członków społeczeństwa. Przyswajane są więc w sposób nieuświadamiany [Hayek 2004, s. 21]. Hayek pisał, że „dla funkcjonowania społeczeństwa indywidualistycznego równie ważne jak takie małe grupy ludzi są tradycje i konwencje ukształtowane w wolnym społeczeństwie, które – choć nie są egzekwowane przez państwo – ustalają elastyczne, lecz zwykle przestrzegane reguły, pozwalające w dużym stopniu przewidywać zachowanie innych. Gotowość poddania się takim regułom nie tylko dopóty, dopóki rozumie zasadność, ale dopóty, dopóki, nie ma rozstrzygających argumentów za ich odrzuceniem, jest istotnym warunkiem stopniowej ewolucji i udoskonalania reguł stosunków społecznych” [Hayek 1998a, s. 31-32].

Reguły dotyczące określonych działań czy sytuacji nie przyjmują jednej formy. Hayek wskazywał, że w efekcie ewolucji kulturowej powstaje duża liczba alternatywnych reguł dotyczących takich samych kwestii (np. instytucja własności prywatnej *versus* własność wspólna). Nie wszystkie one są jednakowo skuteczne, nie

wszystkie prowadzą do osiągnięcia celów społecznych w tym samym stopniu. Zmiana instytucji stosowanych przez grupy może być efektem systematycznych wyborów, decyzji podejmowanych w różnych działaniach, a kryterium staje się największa wydajność (korzyści z zastosowania reguł) [Andreozzi 2005, s. 233]. Istnienie i oddziaływanie reguł pozwala na zabezpieczenie się przed dążeniami ludzi nakierowanymi na przeciwstawne cele. Hayek uważał, że zasady powstają z powodu braku możliwości wykorzystywania pełnej wiedzy oraz oceny wszystkich konsekwencji działań. „Dopóki ludzie nie są wszystkowiedzący, dopóty jedynym sposobem przyznania ludziom wolności są takie właśnie ogólne reguły wyznaczające sferę ich decyzji” [Hayek 1998a, s. 27].

Można wskazać, iż w pracach F.A. Hayeka instytucje pojawiały się w trzech znaczeniach. Pierwsza grupa instytucji to reguły postępowania wynikające z częstego napotykania podobnych okoliczności. Ludzie stosują się przeważnie do tych zasad, nie sprawdzając korzyści, jakie ze sobą niosą, bądź uznając, że tak po prostu należy robić. Przykładem jest codzienne mycie zębów. Kolejną grupą reguł są zasady stosowane przez wszystkich w celu osiągnięcia większego ładu. Wynikają one ze zbiorowego współżycia. Można podać przykład prawostronnego ruchu ulicznego lub używania języka rodziców. Ostatnią grupą instytucji są zasady społeczne powstające w efekcie działania ludzi i przeszkód na ich drodze. Tworzone są reguły, które przynoszą korzyści całym grupom czy społeczeństwom. Jednostki mogą być jednak zainteresowane w łamaniu tych zasad dla partykularnych korzyści. Dlatego powinny być wprowadzone odpowiednie sankcje za ich nieprzestrzeganie. Przykładem takiej instytucji są prawa własności [Andreozzi 2005, s. 234]. Ludzie muszą uczyć się żyć w społeczeństwie właśnie poprzez stosowanie reguł, odmiennych w różnych okolicznościach. Dzięki podprządkowaniu się tym zasadom zmniejsza się skala „kolejnych” reguł.

Instytucje tworzą ład, który dotyka wszystkich sfer życia człowieka. W ujęciu F.A. Hayeka społeczeństwo buduje porządek, dzięki czemu można zwiększyć prawdopodobieństwo zachowania się ludzi w określony sposób i tym samym ograniczyć w pewnym stopniu niepewność działań innych uczestników gospodarki². Ład rozszerzony (którym Hayek określał gospodarkę kapitalistyczną) składa się z wielu ładów niższego rzędu (*sub-order*) [Hayek 1998b, s. 47]. Zawierają one zasady działania w mniejszych grupach ludzi, dotyczą określonych rodzajów okoliczności, które kreują specyficzne reguły międzyludzkich interakcji.

Instytucje małych grup nie mogą być w sposób prosty przeniesione na większe wspólnoty. Transmisja reguł z jednych grup do innych może skutkować zniszczeniem tych społeczności. Hayek ujmował to tak: „Gdybyśmy zastosowali niezmi-

---

² „Nie możemy realnie zmniejszyć niepewności dla całości społeczeństwa, jeśli spowodujemy, że ludzkie zachowania staną się bardziej przewidywalne, uniemożliwiając im adaptowanie się do nieprzewidywalnych zmian zachodzących w ich wiedzy o świecie. Jedyne prawdziwe zmniejszenie niepewności polega na powiększaniu wiedzy ludzi, nigdy zaś na zapobieganiu, by robili użytek z nowej wiedzy” [Hayek 1998a, s. 29].

nione i niczym nieograniczone reguły obowiązujące w mikrokosmosie (tzn. w małej grupie czy zespole, lub, powiedzmy w naszych rodzinach) w ramach makrokosmosu (w naszej obejmującej szerszy zakres cywilizacji), ku czemu często popychają nas nasze instynkty i pełne uczucia tęsknoty, wówczas zniszczylibyśmy go. Jednak jeśli byśmy mieli zawsze stosować reguły ładu rozszerzonego w ramach naszych niewielkich grup, również zostałyby one przez nas unicestwione” [Hayek 2004, s. 30]. Ład stanowiący (tworzony świadomie i celowo przez ludzi) powinien być posadowiony na spontanicznych regułach nieformalnych, a w zasadzie powinien z nich wyrastać. Według F.A. Hayeka zadaniem systemu prawnego jest podtrzymywanie porządku ukształtowanego spontanicznie i umożliwienie tym samym realizację celów poszczególnej jednostek [Firlej 2013, s. 13].

4. Instytucje a instynkty

Hayek wskazywał na występowanie konfliktów między instynktownymi skłonnościami ludzi a regułami społecznymi tworzącymi ład. To te drugie umożliwiają ludziom ekspansję, instynkty zaś mają charakter zachowawczy i raczej stoją na straży stanu aktualnego. W ujęciu ewolucyjnym reprezentowanym przez F.A. Hayeka instynkty pozwalały przetrwać ludziom na wczesnych etapach rozwoju cywilizacyjnego, jednak wraz z postępem, w tym upowszechnianiem się racjonalizmu, stopniowo ustępowały i ustępują wyuczonym regułom. Nawykowe reakcje na różne powtarzające się sytuacje kształtowały tradycyjne wzorce postępowania. Nie wymagało to umiejętności racjonalnego interpretowania faktów. Jednak z czasem podejmowanie decyzji w oparciu o rozumowanie, o rozstrzygnięcie tego, co jest korzystne, a co nie, umożliwiało osiąganie wyższego stopnia realizacji celów jednostek. Stąd tradycja stopniowo ustępowała miejsca zmieniającym się nowym regułom społecznym, które w coraz mniejszym stopniu dotyczyły konkretnych sytuacji, a stawały się bardziej abstrakcyjne i w związku z tym elastyczne. Coraz mniejsze znaczenie miały instynkty, które stały się zdominowane przez instytucje. „Postępowanie zgodne z tymi wyuczonymi regułami zazwyczaj niesie z sobą skutek w postaci większych korzyści dla społeczności w skali ogólnej, niż bardziej «bezpośrednie» działania, jakie mogłaby podjąć poszczególne jednostka” [Hayek 2004, s. 31]. Ludzie nie posiadają pełnej wiedzy o skutkach podejmowanych decyzji. Trudno im przychodzi wyrzeczenie się jakichś korzyści z powodu ograniczeń (reguły zabraniające), np. z powodu negatywnego wpływu własnego działania na sytuację innych osób. Nie dostrzegają też możliwości, jakie niesie z sobą zbiór instytucji oraz jego oddziaływanie na przestrzeń ludzkich relacji, współpracy. Przestrzeganie zasad kształtowanych przez społeczeństwo i przez nie sankcjonowanych otwiera nowe możliwości, które zwykle nie są zauważane bądź są niedoceniane.

Reguły często zakazują ludziom czynienia tego, czego domagają się instynkty i nie są uzależnione od postrzegania zdarzeń. Tłumią instynkty, ograniczają tzw. naturalną moralność, która spaja małe grupy. Tworzenie ponadjednostkowych po-

wszechnych wzorców działania wymaga od ludzi stopniowej zmiany ich naturalnych czy instynktownych reakcji wobec innych członków wspólnoty. Oczywiście jest, że może to być postrzegane jako wyrzeczenie na rzecz społeczności³ i w związku z tym dokonuje się z dużym oporem. Jak pisze F.A. Hayek, „trudno oczekiwać, by ludzie byli w stanie polubić ład rozszerzony, który przeciwstawia się niektórym spośród ich najpotężniejszych instynktów, lub że bez trudu pojmą, iż jest on źródłem materialnych wygód, jakich pragną” [Hayek 2004, s. 31]. A więc ludzie, podporządkowując się ograniczeniom (normy społeczne czy też prawo), mimo że są od nich uzależnieni cały czas, nie rozumieją i zwykle nie są w stanie pojąć ich funkcji i korzyści, jakie wynikają z ich akceptacji. Kształtujący się w długim okresie ład rozszerzony nie generuje korzyści na jednym obszarze, a są one rozproszone. Wynika to również z tego, że nie odwołuje się on bezpośrednio do instynktów jednostek. Z tego powodu staje się swego rodzaju dobrem publicznym, które nie może być wykorzystywane czy promowane tak, aby działało w czyimś konkretnym interesie [Barry 2001, s. 159].

Same zasady zachowania nigdy nie będą jednak wystarczającym powodem działania. Co prawda kształtują sposób działania, ale same nie generują bodźców do aktywności. Zachęty do działania muszą pochodzić od jednostki albo ze świata zewnętrznego. Normy postępowania określają raczej, czego nie wolno robić, czyli działają jako ogranicznik aktywności zainicjowanej w inny sposób.

5. Źródła instytucji

Ewolucja kulturowa jest kluczem do wyjaśniania kategorii instytucjonalnych w ujęciu F.A. Hayeka [Fiori 2006, s. 53]. Instytucje społeczne powstają jako wynik samoczynnej, historycznej ewolucji wraz z rozwojem człowieka i cywilizacji. Nie są narzucone z góry ani przez nikogo zaprojektowane. „Zmienna natura «spontanicznych sił społeczeństwa», będąca rezultatem schematów interakcji nie do przewidzenia, powoduje, że instytucje rozumiane jako «zasady gry» nie mogą być ustalone raz na zawsze” [Rodrigues 2012, s. 1013]. W dłuższej perspektywie pozostają te, które w efekcie ich stosowania przynoszą większe korzyści, inne z kolei stopniowo zanikają, są zapominane lub pozostają w ukryciu. Istnieje naturalny proces selekcji reguł wraz ze zmianami w otoczeniu człowieka. „Różne struktury, tradycje, instytucje i inne elementy składowe ładu rozszerzonego powstawały stopniowo, w miarę jak nawykowe formy zachowania podlegały selekcji” [Hayek 2004, s. 26]. Ewolucja reguł pozwoliła na powstanie porządku, który określa ramy funkcjonowania jednostek, ale też dzięki niemu społeczeństwa mogły istnieć i rozwijać się. Zmiany instytucji są konieczne, bo zmieniają się warunki życia, w różnych aspektach. Polegają one zatem na ciągłej adaptacji do okoliczności i zdarzeń, które są nieprzewidywalne [Hayek 2004, s. 41]. Ludzie nie są w stanie objąć swoim umysłem całej zmienności

³ Z punktu widzenia jednostki może być postrzegane jako bezsensowne.

i skomplikowania świata rzeczywistego: teraz i w przyszłości. Dlatego nie są w stanie zaplanować ładu, który by odpowiadał wszystkim potencjalnym sytuacjom i warunkom, które mogłyby się pojawić. „Nie zaprojektowaliśmy naszego systemu gospodarczego. Nie byliśmy na tyle inteligentni” [Hayek 1998c, s. 164].

Hayek wymieniał trzy poziomy ewolucji człowieka [Hayek 1998c, s. 155-176; Hayek 2004, s. 26-37]: ewolucję biologiczną, ludzkiego umysłu i kulturową. Ewolucja biologiczna – w tym przekroju kształtują się instynkty, które pozwalają ludziom przystosować się do otoczenia i umożliwiają egzystencję w naturze. Ewolucja genetyczna wykształciła w ludziach różne zestawy cech, które pozwalały na przetrwanie. W efekcie powtarzalnych czynności jednostki kształtują swoje zachowania i reakcje wobec innych. Ewolucja ludzkiej inteligencji, poznania i racjonalności kształtuje logiczne myślenie, zdolność wnioskowania i umiejętność stosowania rachunku zysków i strat. Umożliwia rozpoznanie korzyści indywidualnych i społecznych. Hayek podkreślał, że to nie intelekt, umysł kształtuje moralność ludzi. Wskazuje, że to wzajemne interakcje międzyludzkie, które sterowane są moralnością, umożliwiły rozwój rozumu i wszelkich zdolności umysłowych człowieka. „Człowiek nie rodzi się mądry, racjonalny i dobry, lecz aby takim się stać, musi się tego nauczyć. (...) Człowiek stał się inteligentny, ponieważ istniała tradycja, której musiał się nauczyć. Mówiła ona człowiekowi raczej, co powinien, a czego nie powinien czynić w określonych okolicznościach, niż jakich wydarzeń ma się spodziewać” [Hayek 2004, s. 35].

Ewolucja cywilizacji, czy też kulturowa, mieści się pomiędzy rozwojem instynktów a rozwojem rozumu. Rozwój reguł społecznych jest spontaniczny i niezależny od działań poszczególnych osób, od dobrych czy złych intencji. Ewolucja kulturowa dokonuje się poprzez przekazywanie nawyków i informacji od najbliższej rodziny, ale też od innych członków – przodków (wyposażenie genetyczne). Każdy nowy członek społeczeństwa może korzystać z całego spektrum przekazu kulturowego (tradycja). „Ewolucja biologiczna i kulturowa posiadają (...) cechy wspólne. Na przykład obie oparte są na tej samej zasadzie doboru: przeżycia i korzyści reprodukcyjnej. Zmienność, dostosowanie i konkurencja to zasadniczo ten sam typ procesu, mimo że ich konkretne mechanizmy mogą być różne” [Hayek 2004, s. 42]. Jak pisał F.A. Hayek, zmiana instytucji – reguł jest silnie związana z istnieniem uprzedzeń [Hayek 1998b, s.70].

Reguły mogą być też tworzone przez ludzi w sposób zaplanowany oraz narzućane innym członkom społeczeństwa, którzy nie uczestniczyli bezpośrednio w ich projektowaniu. Takie normy nie mogą mieć charakteru szczegółowego i dookreślać w pełni ludzkiego działania. Wskazują jedynie obszar możliwości ludzkich zachowań poprzez jasne wyznaczenie zbioru działań niepożądanych. Z tego powodu nie można dokładnie przewidzieć, jakie będą efekty podejmowanych przez jednostki działań.

Hayek podawał w wątpliwość to, że po spontanicznym rozwoju instytucji w następnych okresach wraz ze wzrostem stopnia skomplikowania interakcji mię-

dzyludzkich i zdarzeń konieczne byłoby ukształtowanie ładu i planowanie rozwoju w sposób konstruktywistyczny, świadomy i racjonalny. Samoporzadkujący proces dostosowywania się do nieznanego, nie może być zastąpiony przez jakiegokolwiek zaplanowane substytuty [Hayek 2004, s. 35-36]. Jeśli z jakiegoś powodu utworzony ład uległby zniszczeniu, jego rekonstrukcja byłaby niemożliwa. Do budowy takiego wieloaspektowego tworu niezbędna byłaby wiedza pozyskana od wszystkich członków społeczeństwa o relacjach z innymi, w które wchodził, o przyczynach i motywach podejmowanych lub zaniechanych działań. Ze względu na to, że trudno odpowiedzieć na te pytania, uzyskanie pełnej bazy informacji o zachowaniach ludzi wydaje się niewykonalne. Poza tym, jak już wcześniej wspomniano, ewolucja instytucji, mieszcząca się w zmianach kulturowych, dotyczy dostosowań do turbulentnej rzeczywistości, do stale modyfikujących się warunków, a nie można tego przewidzieć. „Człowiek w złożonym społeczeństwie może jedynie (...) dostosować się do tego, co musi się mu wydawać ślepych siłami procesu społecznego” [Hayek 1998a, s. 33].

Ewolucja instytucji nie ma charakteru linearnego i nie przebiega w stałym tempie. Jest to wynikiem procesu prób i błędów, ciągłego eksperymentowania z regułami. Ma też miejsce swoista konkurencja między nimi. Wygrywają te, które pozwalają wspólnotom przetrwać, umożliwiają osiągnięcie większej liczebności, dochodów, siły ekonomicznej czy politycznej. Nie chodzi przy tym o lepsze zrozumienie ich istoty i kierowanie zmianami instytucji, aby osiągnąć spodziewany rezultat. Dzięki korzystniejszym normom społecznym grupy mogły lepiej przystosować się do zmian i rozwijać się intensywniej w porównaniu z innymi. Nie wszystkie reguły funkcjonujące w społeczeństwach umożliwiają osiągnięcie podobnych rezultatów, stąd ich „naturalna” selekcja.

Spontaniczne zmiany instytucji mogą napotykać przeszkody. Państwo może wybierać takie rozwiązania formalne, które okażą się sprzeczne z regułami nieformalnymi. Utrudnia to ewolucję instytucji, może blokować rozwój społeczny w efekcie generowania sprzecznych informacji z systemu instytucjonalnego. Skutkiem takiej sytuacji może być negatywny wpływ na działalność ludzi. Nastąpi ograniczenie współpracy między członkami społeczeństwa, zmniejszą się korzyści z aktywności gospodarczej (wzrost nieprzewidywalności, trudność z filtrowaniem informacji, błędne przekazy). Nie należy chyba się łudzić, że zmiany w instytucjach spontanicznych mogłyby nastąpić szybko, aby dopasować się do rozwiązań formalnych. Reguły formalne są niesterowalne zewnętrznie, mają charakter endogeniczny i jako takie nie poddają się próbom kierowanej manipulacji. W celu uniknięcia takich sprzężeń niezbędne jest tworzenie przez państwo zasad, które będą osadzone w sprzyjających rozwiązaniach już wcześniej istniejących (nieformalnych). Te reguły społeczne będą działały na korzyść instytucji stanowionych, wzmocnią je i zwiększą skuteczność oddziaływania na społeczeństwo.

6. Zakończenie

Instytucje w ujęciu F.A. Hayeka to twór powstający i ewoluujący wraz z człowiekiem. Tworzy się w środowisku kulturowym, modyfikuje się w długich okresach i jest niesterowany, nie poddaje się regulacjom zewnętrznym. Instytucje najpierw (we wczesnych etapach rozwoju człowieka) przybierają formę nieformalną, kształtują się jako tradycyjne schematy postępowania, wyuczone zasady działania. Jeśli okazują się skuteczne w większych grupach, mogą stać się podstawą budowy reguł formalnych. Hayek zwracał uwagę za zmianę charakteru instytucji w długich okresach. Coraz mniejsze znaczenie mają reguły konkretne, a zaczynają dominować instytucje abstrakcyjne, ogólne, które elastyczniej dopasowują się do sytuacji.

Teorie Hayeka są ciekawym źródłem poznawczym dotyczącym instytucji (zwłaszcza nieformalnych), ich charakteru, oddziaływania na społeczeństwo i mechanizmu powstawania. Szczególne znaczenie ma koncepcja porządku spontanicznego. Nie bez przyczyny w wielu pracach instytucjonalistów odnaleźć można elementy koncepcji ładu rozszerzonego tego autora. Czytając i poddając analizie prace tego noblisty, można odnieść wrażenie, że jest to jeden z ekonomistów reprezentujących kierunek instytucjonalny.

Literatura

- Andreozzi L., *Hayek reads the literature on the emergence of norms*, „Constitutional Political Economy” 2005, vol. 16, iss. 3.
- Barry N.P., *The road to freedom. Hayek's social and economic philosophy*, [w:] *Hayek, Co-ordination and Evolution*, (eds.) Birner J., van Zijp R., Routledge, London 2001.
- Fiori S., *The emergence of institutions in Hayek's theory: Two views or one?*, „Constitutional Political Economy” 2006, vol. 17, iss. 1.
- Firlej M., *Prawo spontanicznego porządku – Hayeka koncepcja regulacji*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej”, Wolters Kluwer, Warszawa 2013.
- Godłów-Legiędź J., *Doktryna społeczno-ekonomiczna Friedricha von Hayeka*, PWN, Warszawa 1992.
- Hayek F.A., *Droga do zniewolenia*, Wydawnictwo Arcana, Kraków 2003.
- Hayek F.A., *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1998a.
- Hayek F.A., *Law, legislation and liberty*, vol. 1, *Rules an Order*, Routledge, London 1998b.
- Hayek F.A., *Law, legislation and liberty*, vol. 3, *The Political Order of a Free People*, Routledge, London 1998c.
- Hayek F.A., *Zgubna pycha umysłu. O błędach socjalizmu*, Wydawnictwo Arcana, Kraków 2004.
- Kotterman-van de Vosse I., *Hayek on the rule of law*, [w:] J. Birner, R. van Zijp (eds.), *Hayek, Co-ordination and Evolution*, Routledge, London 2001.
- Marciano A., *Why Hayek is a Darwinian (after all)? Hayek and Darwin on social evolution*, „Journal of Economic Behavior & Organization” 2009, vol. 71.
- Musiał G., *Wiodące idee w filozofii społecznej Friedricha Augusta von Hayeka*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2012, nr 2 (82).
- Rodrigues J., *Where to draw the line between the state and markets? Institutional elements in Hayek's Neoliberal Political Economy*, „Journal of Economic Issues” 2012, vol. XLVI, no. 4.

INFORMAL INSTITUTIONS IN F.A. HAYEK'S THEORY

Summary: The concept of individualism, freedom, or economic order in F.A. Hayek's theory, contains references to rules shaping people's behavior. The author believes that every person has the right to follow his own rules. The rules are created in a spontaneous way and are not planned by anyone. Those institutions that, in terms of F.A. Hayek determine the existence and duration of societies, became the subject of considerations undertaken in this publication. The purpose of this article is to identify the informal institutions in theories announced by the Nobel Laureate. According to F.A. Hayek, there are socially valuable features that take the form of patterns and traditions shaping human behavior. Regularity appearing in actions of individuals, which is not always a direct result of a conscious action, often allows to make predictions of their behavior. The rules often forbid people to do what their instincts demand from them, they require a gradual change in people's natural or instinctive reactions to other members of the community. This must be seen as a renunciation to the community. Individuals must submit to the operation of these social rules that are difficult to understand without special analysis. The ability to adapt determines the possibility of a society development. There is no individual able to possess the knowledge of all potentially possible situations to create an adequate system of behavior procedures. This is only possible with the help of other members of the society. As a result of "applying" their use, a type of a spontaneous order is formed. This forms the basis for developing adopted institutions. The kind of a sanction that upholds the rules, can be identified – it is the responsibility that goes beyond rules enforced by law. The purpose of the legal system is to maintain order formed spontaneously thus enabling to gain objectives by individuals. Hayek saw that in the long term, the new social rules are becoming more and more general, cease to be applicable to specific situations, but become abstract and more flexible. Spontaneous rule creation and change processes, their adaptation to changing realities cannot be replaced by an organized, purposeful order. This is due to the inability to obtain sufficient information about a variety of human behaviors and hence inability to create rules that would apply to such behavior. Creating the institutional order is a continuous process of trials and errors, a continuous experimentation of society with the rules. Hayek pointed out the barriers in shaping the institutional order and thus the social development. Their source can be non-compliance of adopted formal and informal evolutionary rules. Such a barrier affects the worse cooperation between the society members, reduces the benefits from economic activity, increases the business risk, makes the acquisition and processing of relevant information more difficult, and leads to informative chaos. Only cementing the adopted rules within rooted informal rules would allow their harmonized and effective impact on society.

Keywords: F.A. Hayek's theory, informal institutions, spontaneous order.